

антропоморфных метафор в научных текстах. В узбекской лингвистике анализируются преимущества изучения антропоморфных метафор на основе научных текстов, антропоморфные метафоры рассматриваются как основное средство повышения силы воздействия научно-экономических текстов.

SUMMARY

The article analyzes the linguistic, sociolinguistic, and cognitive-pragmatic characteristics of some anthropomorphic metaphors in scientific texts. The advantages of studying anthropomorphic metaphors based on scientific texts are analyzed in world and Uzbek linguistics. Anthropomorphic metaphors are considered as the main means of increasing the impact of scientific and economic texts.

МЕТАФОРЛАРНИНГ ВАЗИФАСИГА КЎРА ТУРЛАРИ

Г.Насруллаева - катта ўқитувчи

Тошкент ахборот технологиялари университети Қариш филиали

Таянч сўзлар: тасниф, функция, метафора, социолингвистика, социопрагматика, антропоморфик метафора, ижтимоий аҳамият, матн, тана аъзолари, инсон ва тил, тил ва жамият.

Ключевые слова: классификация, функция, метафора, социолингвистика, социопрагматика, антропоморфная метафора, социальная значимость, текст, части тела, человек и язык, язык и общество.

Key words: classification, function, metaphor, sociolinguistics, sociopragmatics, anthropomorphic metaphor, social significance, text, body parts, man and language, language and society.

Метафора илмнинг турли соҳаларига кириб келган, жумладан, адабиётшунослик, мантиқ ва фалсафадан муҳим билиш ва билганларини ифода этиш воситаси. Метафорага доир изланишларнинг кенг тарқалиши муаллифларни кўпроқ эътибор беришга ундади, аслида унинг эстетик қийматидан кўра амалий аҳамиятига кўпроқ эътибор бериш керак. А.П.Чудинов каби муаллифлар томонидан метафорага когнитив ёндашув М.Лакофф Жонсон, Н.Д.Арутюнова, Ю.И.Ливен ва бошқаларда учрайди.

Н.Д.Арутюнова “Метафора ва нутқ” китобида куйидагиларни баён қилади: “метафора амалий аҳамиятга эга. ...Ундан ҳар қандай соҳани тушуниш ва тушунтиришда қурол сифатида фойдаланиш мумкин, жумладан, психотерапия суҳбатларида ва авиакомпания учувчилари ўртасидаги суҳбатлар, маросим рақслари ва тил дастурлаш, санъат таълими ва квант механикаси ва бошқаларда қўллаш ўзаро мулоқотни самарали, таъсирчан ва фойдали қилади.

“Метафора, қаерда бўлмасин, ҳар доим бизнинг тушунчамизни бойитади инсон ҳаракатлари, билими ва тили”. Н.Д.Арутюновага кўра, метафорик ижодкорлик ҳаракати жойлашган семантик жараёнлар турли асосда: синоним ривожлантириш воситалар, янги қадриятларнинг пайдо бўлиши, полисемиянинг яратилиши, тизимларнинг ривожланиши терминология ва эмоционал-экспрессив сўз бирикмалари. Бизнинг онгимизда тасвири яратиш ва тасаввурга мурожаат қилиб, метафора деган маънони ҳосил қилади [1:512].

“Метафора” атамаси илк бор қадимги Юнонистонда пайдо бўлган. Маълумки, метафора “яширин таққослаш” бўлиб, унинг асоси руҳий таққослашдир. Ўхшатиш туйғуси, нафақат объектлар ўртасида англашган дунё, балки муайян объектлар ва абстракт тушунчалар ўртасида ўхшашликларни топиш имконини беради. Шуни таъкидлаш керакки, ҳар бир олим ўз ғояси, унинг таснифи ва вазифаси, шунингдек, ўз таърифини метафоралар орқали тақлиф қилди. Метафорани биринчи бўлиб Аристотел аниқлаган. “Кўчма бир сўз (метафора) – бу жинсдан турга кўчирилган ном ёки турдан-турга, ёки аналогияга кўра [2:669].

Метафорани ўрганишга катта ҳисса қўшган рус тилшуноси А.П.Чудинов метафорани ифодалаган маъноларига ўзаро таъсир этувчи бир неча кўзгулар сифатида тавсифланади:

1) биринчи кўзгуда биз, умуман, инсон ва жамиятнинг руҳий дунёсини кўраемиз. Бу ерда метафора бизга катта миқдордаги тадқиқот материални тақлиф қилади, бу – инсон онгида когнитив механизмлар ва унинг ижтимоий табиати. Бизнинг фикрдан ташқари, таъриба ва ахлоқ ҳам метафора билан шартланган, биз метафора орқали инсон тафаккурини ўрганаемиз.

2) иккинчи кўзгуда биз инсоннинг қарашлари ҳақидаги тасаввурни концептуал соҳа – метафорик макон манбаи сифатида кўраемиз. Бу ҳолда биз учун муҳим бўлган нарса – инсоннинг манба соҳаси ва унинг тузилиши ҳақида ўйлашдир.

3) учинчи кўзгу метафорик тизим йўналтирилган концептуал соҳа ҳақидаги ғояларни кенгайтириш орқали содда инсонларнинг аксини кўрсатади. Шундай қилиб, метафорадан тилда илгари мавжуд бўлган сўз ёки иборани кўрсатиш унга олдинги маънонинг бир қисмини бериш мақсадида ҳам фойдаланилади. Бу ўринда биз учун энг муҳим ва мос таъриф Анатолий Чудиновнинг таърифидир, чунки у метафора тушунчаси ва моҳиятини аниқроқ очиқ беради. Метафора ҳосил қилиш ва таҳлил қилишда тўртта компонент мавжуд:

1) иккита объект категориялари,

2) икки категориянинг хоссалари. Метафора – бу бир предметдаги белгининг бошқа предметга ўхшашлик асосида кўчиришдир. Бир киши тулки дейилганда, у билан ҳисоблашади, бу хайвонлар синфига хос айёрлик белгиси. Шундай қилиб, шу билан бирга, инсоннинг моҳияти маълум, унинг қиёфаси яратилади ва янги маъно ҳосил бўлади: тулки сўзи мажозий маъно олади айёр, ёлғончи. Ушбу объектлар гуруҳининг хусусиятлари, турли тилларга хос бўлган метафора билан кўрсатилади. У она тили дунёси ҳақида умумий фикрлар тўпламига тегишли, мифология ёки маданий анъаналардан иборат бўлиши мумкин. Масалан, ўзбек тилида кўй метафорик тарзда, “юввош, беозор” деган маънони англатади ва рус тилида бировнинг айтганини қиладиган, гўл инсон маъносида тушунилади.

Метафораларнинг турли хил таснифлари мавжуд бўлиб, уларни тадқиқотчилар мазмун-моҳиятига кўра бир қанча турларини ёндашувлар ва мезонлар асосида аниқлаган, таснифлаган. Метафора лисоний ҳодиса сифатида бир қатор таркибий қисмлар ва ўзига хос хусусиятларга эга ва тилда ўзига хос муайян функцияларни бажаради. Аммо, В.М.Москвин таъкидлагани каби, “метафораларни таснифлаш учун ишлатилиши лозим бўлган параметрлар тизими мавжуд эмас” [3:23]. Н.Д.Арутюнованинг таъкидлашича, метафора фикр ифодалаш воситаси сифатида энг чекка ҳудудларга етиб бориб, концептуал майдонни бошқаришга хизмат қилади.

Тадқиқотда А. П. Чудиновнинг метафорани табиий, артефакт, социоморфик ва антропоморфик каби 4 турга ажратиши қўллаб-қувватланди.

1. Табиий метафора.

2. Артефакт метафора.

3. Социоморфик метафора.

4. Антропоморфик метафора.

Антропоморфик метафорани ўрганишда асл концептуал соҳаларга оид тушунчалар таҳлил қилинади “Анатомия ва физиология”, “касаллик”, “жинс”, “оила”. Бу ҳолда инсон воқеликни фақат ўз қиёфасида моделлаштиради. Бу типга қуйидаги метафоралар киради:

а) физиологик метафора: “Қуёш” фермасида дўстона муносабат;

б) марбелл метафора. Метафоранинг бу турига кўра, яраларни, патогенларни билдирадиган мажозий маънода ишлатилган сўз бирикмаси касалликлар, уларни даволаш усуллари ҳамда дори воситалари. Масалан: *Энергия вирус каби тарқалади.*

г) қариндошлик метафораси. Қариндошлик – бу одамлар ўртасидаги муносабатлар бир шахснинг бошқа ёки бошқа шахслардан келиб чиқишига асосланган, аммо умумий аجدоддан, шунингдек, оилавий муносабатлардан иборат.

В.В.Колесованинг кузатишларига кўра, оилавий алоқаларнинг мавжудлиги сифатида қайта талқин этилади. Умуман, бу – одамлар ўртасидаги ғоятда яқинлик, муайян алоқалардир. *Масалан: биз шунга ўхшаши қизиқишларга эга бўлган кўнгилдошлармиз;*

д) Жинсий метафора. Масалан: *жинси ўхшамаслиги мумкин, лекин изоляция энергия ва пул тежаш учун энг яхши йўллардан бири ҳисобланади.*

А.П.Чудиновнинг муҳим таснифлари тадқиқот учун кенг имконият яратиб беради, чунки олим ўз таснифида ишмизнинг асоси бўлган антропоморфик метафорани тақлиф қилди [4:201]. Бундан ташқари, бу таснифлаш структурадаги умумий хусусиятларни аниқлашга имкон беради ва таққосланган моделларнинг лексик таркиби ва бу хусусиятларга асосланган мавжуд фарқларни аниқлашда ёрдам беради.

Метафоранинг вазифалари. Умуман олганда, метафора тилда муайян функцияларни бажарадиган моделдир. Аристотель поэтикасида метафоранинг уч соҳаси фарқланади:

1. Эстетик вазифаси. Инсонда ижобий ҳис-туйғулар юзага келтирувчи метафора нутқда янгилик ва ҳайрат ҳиссини ифодалайди, сабабларини изоҳлайди.

2. Психологик вазифаси. Метафора жараёни инсоннинг дунёни психологик барқарорлик муҳитида идрок этишини таъминлайди. Узатилаётган ахборотни визуал кўринишда тақдим этишга кўмаклашади.

3. Метафоранинг билиш функцияси унинг изоҳловчиси шаклида амалга ошади. Ҳукмларда эзмаликнинг олдини олишга ёрдам беради ва уларнинг қисқа ифода қилинишига ҳисса қўшади. Бундан ташқари метафоранинг қуйидаги функциялари ҳам олимлар томонидан тасниф этилганлигини таъкидлаш ўринлидир:

1. Номинатив функция (номларда метафора). Бир сўз билан мажозий маъноларни ривожлантириш имконияти.

2. Ахборот функцияси (метафорик хусусиятлари информациялар). Метафоранинг ахборотни етказиш қобилиятида амалга оширилади, тўлиқ тасвирни яратиш.

3. Метафоранинг мнемоник вазифаси (метафора восита сифатида). Бу метафора маълумотларни ёдлашда энг яхши самара беради.

4. Метафора ҳосил қилувчи матн. Асосан шеърӣ матнлар барча турдаги метафораларни ҳосил қилишда фаол иштирок этади. Антропоморфик метафораларнинг

аксарияти лирик асарлар матнида учраши таҳлиллар давомида маълум бўлди. Масалан,

Айникса, Шавкат Раҳмон шеърӣида бу яққол кўзга ташланади. Унинг “Денгиз” номли шеърӣи матнида антропоморфик метафоранинг намоён бўлишини қўзатиш мумкин:

**Ечар мовий кўйлагини киз,
нафаси-ла маст қилар ёзни.
қўмқўйнагин қиярв холсиз,
сочтўрмагин соҳилга ёзди.**

Пистирмада турган шамол-чи,
тўсатдан бир **фитна ўйлади.**

раксга тўша бошлар ҳаёсиз.

кийиб олиб мовий кўйнаки. (Ш.Раҳмон. “Денгиз”) [5].

Шеърӣи матннинг деярли барча бандларида инсонга ҳос бўлган хатти-ҳаракатлар, кечинмалар, хусусиятлар денгизга кўчирилмоқда. Умуман, денгизни бир гўзал киз сифатида тасаввур қилган матн мўаллифи бунга эришиш учун метафорадан унумли фойдаланмоқда. Хусусан, “*Қўмқўйнагин қиярв холсиз, сочтўрмагин соҳилга ёзди*” мисрасидан мазкур ўхшатишлар ва тавсиф инсон ҳақида эмаслигини англатади.

5. Жанр ҳосил қилувчи функция (ҳосил қилувчи метафора муайян жанр). Арасту топишмоқни метафоранинг олий кўриниши сифатида баҳолайди. (“Ўзи битта кўзи мингта” (элак), Боши – тарок, думи – ўрок(хўроз)). Жанрни шакллантириш функцияси метафоранинг муҳим белгиси ҳисобланади.

6. Тушунтириш вазифаси. Тушунтилиши қийин бўлган мазмунни образли тарзда бошқа одамларга тушунтириш. Бу таълим жараёнида ҳам муҳим ҳисобланади.

7. Метафоранинг ҳиссий баҳолаш функцияси (метафора ва баҳолаш) бу борада метафора нутқни қабул қилувчига таъсир этишнинг муҳим воситаси эканлиги билан ҳам аҳамиятлидир. Масалан: “Қурбакани ҳам босаверсанг, “вақ” этади” Ушбу ифода инсон меҳрибонлиги ва соддалигини тасвирлаш учун ишлатилади.

8. Таснифлаш функцияси. Ушбу функция классификациялаш маъносида ишлатилади. Масалан, умумий аргументида, (тахминан муайян фойдаланадиган ижтимоӣ ёпиқ гуруҳ лўғати) “бедана” сўзи “тўппонча” деган маънони англатади.

9. Ўйин функцияси (метафора комик восита сифатида ишлатилади, сўз ўйини шаклида). Мисол учун, “оғзи қийиқ бўлса ҳам бойнинг боласи гапирсин”.

10. Маросим вазифаси (метафора саломлашишда ишлатилади, табриклар, байрам кутловлари ва таъзия ифодалари, ҳамдardлик). Масалан: “Наврўз кут-барака билан келсин!”

Антропоморфик метафоралар бадиӣи матнларда кўпроқ учрайди. Бирок унинг ижтимоӣи аҳамияти бошқа лисоний бирликларга нисбатан ортиқроқ эканлигини ҳам таъкидлаш лозим. Зеро, мулоқотнинг турли шаклларида, ҳар хил нутқий вазиятларда мазкур метафоралардан фаол фойдаланилади. Илмӣи матнларда антропоморфик метафоралар билан бирга зооморфик, фитоморфик метафоралар ҳам баравар қўлланилишини қўзатиш мумкин, аммо инсонга ҳос шакл, белги ва хусусиятларнинг бошқа предмет, нарсаларга кўчиши кўпроқ шеърӣи матнларга ҳослигини таъкидлаш зарур.

Адабиётлар

1. Арутюнова Н.Д. Теория метафоры: сборник: пер. с англ., фр., нем., исп., польск. яз. /Н.Д.Арутюнова. под ред. Н.Д.Арутюновой и М.А.Журиной. –М.: «Прогресс», 1990. – С. 512.
2. Аристотель. Поэтика: собр. соч. в 4 томах : Т.4. Аристотель. –М.: «Мысль», 1983. –С. 669.
3. Москвин В.П. Русская метафора: параметры классификации // Филологические науки. 2000, № 2. –С. 23.
4. Чудинов А.П. Россия в метафорическом зеркале: когнитивное исследование политической метафоры: учебное пособие А.П.Чудинов –Екатеринбург: Изд-во УрГПУ, 2001. –С. 238.
5. Шавкат Раҳмон. Шеърлар. Сайланма. –Т.: «Шарқ», 2012, 226-б.

РЕЗЮМЕ

Маколада метафораларнинг, жумладан, антропоморфик метафораларнинг социопрагматик хусусиятлари, турлари, вазибалари, ифодаланиш ўринлари, ижтимоий аҳамияти, нутқий зарурати, функциялари, ифодаланиш имкониятлари, ҳосил бўлиш сабаблари ҳақида мулоҳаза юритилди.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются социопрагматические особенности, типы, функции, места выражения, социальная значимость, речевая необходимость, функции, возможности выражения, причины образования метафор, в том числе антропоморфных метафор.

SUMMARY

The article discusses the sociopragmatic features, types, functions, places of expression, social significance, speech necessity, functions, possibilities of expression, the reasons for the formation of metaphors, including anthropomorphic metaphors.

MA'NAVIYATNI IFODALOVCHI AYRIM TERMINLARNING LEKSIKOGRAFIK TALQINI

J.Sh.Norquziyev - *yoshlar bilan ishlash bo'yicha dekan o'rinbosari*

Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti

Tayanch so'zlar: ma'naviyat, ona til, leksikografiya, vijdon, imon, e'tiqod, ishonch, ixlos, diyonat, burch.

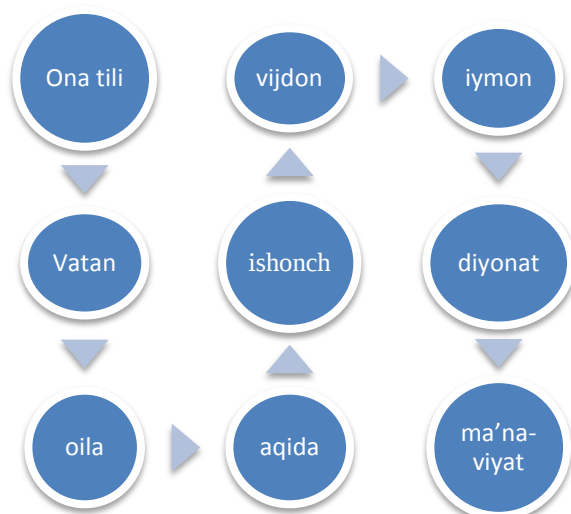
Ключевые слова: духовность, родной язык, лексикография, совесть, религия, вера, доверие, искренность, религия, долг.

Key words: spirituality, mother tongue, lexicography, conscience, faith, trust, intensely, sincerity, religions, duty.

Til va ma'naviyat tushunchalarini bir-biridan mutloq ajratib bo'lmaydi. Chunki ona tilidagi aksariyat so'zlar ma'naviy qiyofamizni, ruhiyatimizni, mentalitetimizni ifoda qiladi. Bunday so'zlar kontekstdan tashqarida talaffuz qilinsa ham milliy o'ziga xoslikni, shaxsning tiynatini anglatib turadi. Masalan, *vijdon*, *imon*, *e'tiqod*, *ishonch*, *ixlos*, *diyonat*, *burch* kabilar. Bunday ma'naviyatni tashkil etuvchi lisoniy birliklar qatoriga bimalol **"ona tili"**ni ham kiritish lozim. Aslida ma'naviyatni tashkil etuvchi birliklarning yadrosiga ona tilini qo'yish va uning atrofiga boshqa tushunchalarni izohlash lozim. Chunki inson ona tili orqali dunyoni, insonni, ilm-ma'rifatni, madaniyatni va ma'naviyatni o'zlashtiradi.

Buni jadvalda quyidagicha tizimli aks ettirish mumkin:

1-jadval

Endi ma'naviyatni tashkil etuvchi asosiy lisoniy vositalarning izohli lug'atlarda berilish holatini o'rganish lozim.

Masalan, ONA TIL [o'zbekcha – insonning dunyoni, borliqni anglash vositasi; muloqot vositasi; tafakkurni shakllantiruvchi birinchi til] Jamiyatdagi muayyan siyosiy, huquqiy, axloqiy, diniy, badiiy, falsafiy, ilmiy qarashlar, fikrlar va g'oyalarni ifoda qilish omili. **So'z insonni ayladi judo hayvondin, bilki guhari sharifroq yo'q ondin.**

Vijdon [a – ehtiros, his-tuyg'u, insof va diyonat] insonning xatti-harakati, yurish-turishi jamoatchilik oldida o'z harakatlariga mas'uliyat hissi. *Vijdonni asrangiz har nedan ortiq, yagona zaminni asragan kabi. A.Oripov [1:44].*

Diyonat [a – din, e'tiqod; diniy ta'limot, ishonish] Diniy qonun-qoidalarga qattiq rioya etish; dindorlik, taqvodorlik. *Menda boshqalarning o'g'lini darraga yotqizish chog'ida ko'ndalang keladigan vijdon bor, din bor, diyonat bor* (A.Qodiriy, O'tgan kunlar).

Imon [a – Olloha ishonch, e'tiqod]. *Hozirgi davrda imon tushunchasi, so'zi vijdonlilik, soflik, poklik, halollik, ishonch kabi dunyoviy ma'nolarda ham ishlatilyapti (Gazetadan) [2:67].*

Aqida [a – e'tiqod, ishonch; tushuncha]. E'tiqod qilinadigan narsa, xatti-harakat, u haqdagi gap; tushuncha. *Agar biz adolatli davlat, erkin jamiyat qurmoqchi bo'lsak, bu olijanob maqsadni amalga oshirish yo'llari ming yillik diniy aqidalar bilan mushtarak ekanligini yodda tutishimiz lozim [3:215].*

Ishonch [a – tayanch, suyanish; ishonish,] 1.Samimiy, to'g'ri, odil deb hisoblab qattiq ishonish, shunga asoslangan ishonch. *Agar haqiqatni aytilsa, xon o'zidan boshqa hech kimga e'timod qilmaydi. (A. Qodiriy)*

2. Ko'z tutilgan, ishonilgan kimsadan kutilgan, unga bog'langan umid, ishonch. *Biz kelajakka ishongan ulug' xalqmiz, shuning uchun yoshlarga e'timodimiz katta [4:67].*

Ko'rinadiki, bu sinonimik qatordagi barcha leksemalarning atash semalari bir xil, ya'ni **"ishonch"**, **"ishonish"**, **"ixlos"**, **"dildan mehr qo'ymoq"**, **"burch"** semalari leksemalarning bir sinonimik qatordan o'rin egallashini ta'minlagan. Ammo ularning ifoda semalari har bir leksemada turli leksemalar qurshovida o'ziga xos tarzda namoyon bo'ladi. Ya'ni ma'nodoshlik qatoridagi leksemalarning ifoda semalari turlicha. *Aqida, qavl, maslak* leksemasida **"leksemaning qo'llanish vaqtga munosabati (eskirishi)"** ustunlik qilsa, *diyonat*, *ymon* leksemalarida **"vijdon"**, **"axloq"**, **"havas bilan ergashmoq"** semasi va kitobiy uslubga xoslik ustun. *Ma'fura va falsafa* so'zlarida esa **"g'oya"**, **"tafakkur"**, **"fikir"** semasi kuchli.

O'zbek lisoniy ongida **"e'tiqod"** konsepti juda katta qamrovga ega. Buni yuqoridagi falsafa, ma'naviyat, badiiy va izohli lug'atlardagi ma'no va izohlarida uning turli tomonlama ta'rifi guvoh bo'ldik. Ana shunday holatlarda e'tiqod konseptining ma'nodoshlaridagi umumiy va xususiy farqlarni ko'rish mumkin.

E'tibor berilsa, e'tiqod va uning ma'nodoshlik qatori bir-birini aynan takrorlamasa-da, ammo to'ldirib, ma'nosini izohlaydi. Bu esa e'tiqod konseptining ma'noviy kengayishiga sabab bo'ladi. To'g'ri, bu tushuncha sinonimik qatorsiz juda tor ma'noga ega bo'lib qoladi. Shuning uchun o'zbek ijtimoiy ongida e'tiqod tushunchasining turli ma'noda xoslanishi uni tashkil etuvchi ma'nodoshlari bilan alohida-alohida nomlanib kelgan va ma'noviy kengaygan. Millat va shaxs ma'naviyatining o'zagi bo'lgan e'tiqod tushunchasi o'zbek lisoniy manzarasida asrlar davomida shakllanib, rivojlanib kelgan.

Nutqimizdagi har qanday borliq hodisasi lisoniy idrok etilmas ekan, uning tub ma'nosi ongda chuqur o'rin egallaganligiga ishonch hosil qilish mumkin emas. Bu esa borliq hodisasining ijtimoiy va shaxsiy ongda qay darajada rivojlanib, faollashib borishi bilan belgilanadi. O'zbek xalqiga xos bo'lgan halollik, samimiylik, vijdon, poklik,